

СТАНОВЛЕННЯ ВИКОНАВСТВА НА СТРУННО-ЩИПКОВИХ ІНСТРУМЕНТАХ У ХАРКОВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ)

Т. В. Большакова. Становлення виконавства на струнно-щипкових інструментах у Харкові (за матеріалами періодичних видань середини ХІХ — початку ХХ століть)

Шляхом вивчення матеріалів із періодичних газетних харківських видань ХІХ — початку ХХ ст. простежено еволюцію розвитку аматорського виконавства на струнно-щипкових інструментах у найбільшому культурному центрі Слобожанщини. Уведена в науковий обіг низка імен музикантів — гастролерів і місцевих виконавців, педагогів, керівників приїжджих професійних і харківських аматорських колективів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Наголошено на поєднанні західноєвропейських і місцевих факторів у розповсюдженні і популяризації на теренах Харкова ансамблів та оркестрів гітаристів-мандоліністів-балалаєчників.

Ключові слова: *струнно-щипкові інструменти (цитра, гітара, мандоліна, балалайка, домра), професійне та аматорське виконавство, творчі колективи виконавців на струнно-щипкових інструментах, музично-педагогічна діяльність, Харків.*

T. V. Bolshakova. Formation of performance on string-plucked instruments in Kharkiv (based on periodicals of the mid-XIX — early XX centuries).

The purpose of this article is to learn the chronology of introduction in the musical-cultural way of life of Kharkiv of Western European and the Eastern European stringed instruments (zither, guitar, mandolin, balalaika, domra). The study of chronology is aimed at a more active introduction of the facts of use of string-plucked instruments in Kharkiv into the scientific circulation.

The methodology for writing this article is the combination of comparative, cultural and historical, musicological approaches and methods.

The result of scientific research of this article is demonstration of chronology of activities in Kharkiv of musicians-tourers, who were performers and teachers of play on the string-plucked instruments. The concert activity of amateur Kharkiv bands was analyzed. The mass implementation of ensembles and orchestras of guitarists — mandolinists — balalaika players in the early XX century is noted. Affinity of formation of such ensembles and orchestras in Kharkiv with Western European ensembles and

orchestras is emphasized. The evolution of the development of amateur performance on string-plucked instruments in the largest cultural center of Slobozhanshchyna is traced. The number of names of musicians — tourers and local performers, teachers, heads of visiting professional and Kharkiv amateur groups of the late XIX and early XX centuries is entered into scientific circulation. The combination of Western European and local factors in the distribution and popularization of ensembles and orchestras of guitarists — mandolinists — balalaika players on the territory of Kharkiv was emphasized. Influence of Western European bands and tourers — performers on zither, guitar, mandolin on instillation and consolidation of local amateurs and, subsequently, the first professionals' interest to the national folk string-plucked instruments is revealed. The increase in the popularity of string-plucked ensembles and orchestras among various social strata of Kharkiv society — apprenticeships, students, workers of various industries, Kharkiv intelligent environment is indicated. The mainly charitable activities of such string-plucked is emphasized. The repertoire of such groups is highlighted.

The scientific novelty. For the first time, a chronology of the activities of touring musicians — performers on zither, guitar, mandolin and teachers playing these and similar instruments is traced. The concert activity of amateur Kharkiv bands was highlighted and analyzed according to chronology, the mass implementation of ensembles and orchestras of guitarists — mandolinists — balalaika players in the early XX century is noted. The affinity of principles in the compositions of such collectives in Kharkiv with Western European ones is defined.

The practical significance of the article. The results of the study can be used in lecture courses on the history of folk instrumental performance, the history of the development of folk instruments in Slobozhanshchyna, the history of intercultural relations in the field of musical art.

Keywords: *string-plucked instruments (zither, guitar, mandolin, balalaika, domra), professional and amateur performance, creative groups of performers on string-plucked instruments, musical and pedagogical activity, Kharkiv.*

Актуальність теми дослідження. Культурно-мистецьке яскраве минуле Слобожанщини і Харкова як великого культурного, наукового і промислового центру України нині майже зруйноване сьогоднішніми трагічними реаліями російсько-української війни, як ніколи раніше потребує ретельного вивчення й наукового узагальнення. Зокрема це стосується такої яскравої його компоненти як аматорське виконавство на народних струнно-щипкових інструментах, яке зазнало бурхливого розвитку наприкінці XIX – початку XX ст., однак і досі не отримало повного висвітлення й ґрунтовного наукового осмислення, адже увага багатьох дослідників була зосереджена більшою мірою на досягненні процесів, які відбувалися в академічній музичній сфері, презентованій у період, що розглядається, великою кількістю музикантів з європейськими або світовими іменами. Культурне життя Харкова XIX – початку XX ст., зокрема у сфері академічної музики, було набагато детальніше і яскравіше висвітлене на шпальтах місцевої та центральної (російської) періодики, а також у звітах Харківського відділення Імператорського російського музичного товариства (далі – ХВ ІРМТ), інших документах тих часів, ніж паростки аматорського музичного руху, який формувався серед різних прошарків населення Харкова й охопив, окрім академічних сфер, нову – ансамблеве і оркестрове виконавство на народних музичних інструментах. На жаль, цей вид творчого прояву населення Харкова перебував у тіні академічних традицій і, попри свою демократичність, набагато рідше закарбовувався в культурних хроніках і літописах: лише деякі уривані свідчення, практично без будь-якого аналізу рівня і якості таких мистецьких подій, дуже скупо фіксувалися в документах тієї епохи: у вигляді анонсів або, ще рідше, стислих репортажів лише з деяких таких подій.

Постановка проблеми. Масове залучення аматорів – виконавців на народних інструментах до музичної творчості, яка, завдяки своїй демократичності, певною мірою формувала художні смаки різних прошарків харків'ян, має бути ретельно вивчене, адже саме такі мистецькі прояви є кращим показником загального музично-культурного рівня харків'ян і свідченням великого творчого потенціалу не лише серед мистецької інтелігенції, а й в найрізноманітніших верствах населення цього університетського міста. Отже, глибоке вивчення й осягнення подій, які відбувалися у сфері народно-інструментального мистецтва культурного центру

Слобожанщини, є важливим кроком у контексті аналізу формування високої духовності мешканців цього регіону, який віддзеркалював події, схожі з тими, що відбувалися на теренах усієї України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти становлення та розвитку народно-інструментального виконавства в Україні і, зокрема, на Слобожанщині, неодноразово ставали предметом наукових розвідок вітчизняних музичних дослідників від кінця XIX ст. і впродовж усього XX – початку XXI ст. Достатньо назвати імена лише деяких відомих музикознавців і музикантів: М. Лисенка (Лисенко, 1955), Д. Ревуцького (Ревуцький, 1919), Г. Хоткевича (Хоткевич, 2012) Ф. Колесси (Колесса, 1970), М. Грінченка (Грінченко, 1959), А. Гуменюк (Гуменюк, 1967), Є. Бортника (Бортник, 1992), Ю. Лошкова (Лошков, 2000), Т. Сідлецької (Сідлецька, 2009), В. Цицирева (Цицирев, 2006), С. Костогриза (Костогриз, 2017), В. Щепакіна (Щепакін, 2017) та ін., які у своїх публікаціях з різних ракурсів – онтологія народних інструментів (М. Лисенко, Г. Хоткевич, Є. Бортник), історія народно-інструментального виконавства (М. Грінченко, Д. Ревуцький, Ф. Колесса, Т. Сідлецька, В. Цицирев), регіональні особливості в цьому процесі (С. Костогриз, Ю. Лошков, В. Щепакін), міжнародні контакти (В. Щепакін) тощо – висвітлювали певні аспекти заявленої проблеми.

Метою статті є вивчення хронології впровадження в музично-культурний побут Харкова виконавства на західно- і східноєвропейських народних інструментах – мандоліні, гітарі, балалайці, домрі за допомогою якомога більш повнішого впровадження до наукового обігу фактів використання у цьому місті струнно-щипкових інструментів.

Методологія. Дослідження ґрунтувалося на поєднанні компаративного, культурно-історичного, музикознавчого підходів і методів, які в сукупності надали можливість об'єктивно розглянути еволюцію впровадження і розвитку оркестрового і ансамблевого аматорського виконавства на народних (західно- і східноєвропейських) струнно-щипкових інструментах та поєднання в подібних аматорських колективах західно- і східнослов'янських народних інструментів, що стало яскравою відмінною ознакою, яка була характерною насамперед для численних подібних колективів з України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки жоден із народних струнно-щипкових інструментів не був презентований як інстру-

мент для навчання ані в єдиній офіційній академічній навчальній установі Харкова — музичних класах (1871), з 1883 р. музичному училищі ХВ ІРМТ, ані в невеликій кількості приватних музичних навчальних закладів, єдиною можливістю навчитися гри на цих інструментах було або самостійне їх опанування, навчання в приватних викладачів, або в аматорських гуртках (народно-інструментальних колективах), які поступово почали з'являтися в Харкові наприкінці XIX — початку XX ст. при деяких освітніх навчальних закладах або при деяких місцевих підприємствах.

Водночас, ретельне вивчення публікацій у харківській періодиці кінця XIX — початку XX ст. — періоду, коли виконавство на народних інструментах стало дедалі все масовіше впроваджуватися в повсякденний культурний побут мешканців цього міста і шукати шляхи проникнення на різноманітні концертні естради, надає змогу доповнити історію народно-інструментального виконавства на Слобожанщині конкретним фактологічним матеріалом: висвітлити забуті або напівзабуті імена й прізвища виконавців і музичних педагогів, надати перелік аматорських колективів, навести конкретні факти виступів таких музикантів у Харкові, прослідкувати, наскільки це можливо у зв'язку з дуже скупою наявністю таких матеріалів у пресі, реакцію місцевої публіки і музичної критики на деякі з цих творчих акцій.

Серед виконавців на західноєвропейських народних інструментах, свідоцтва про гастролі яких у Харкові закарбувалися на сторінках місцевої періодици, були гравці на цитрі. Так, ще у 1855 р. під час Троїцького ярмарку Харків відвідав і дав низку концертів «...на трьох різних інструментах: мандоліні, мунд-гармоніці та цитрі артист Франц Бауер, мандолініст Імператорської придворної капели у Відні» (Харьковские губернские ведомости. Часть неофициальная, 1855, Июнь, 4). У 1858 р. у Харкові з великим інструментальним і вокальним концертом виступали сестри Понта (графині де-ла-Розе). «Гра Терези Понти на цитрі подобалася, декого приводила у захват, декого (щасливців) усипляла. Приємно, піднесено і благодворно» (П. М-ич, 1858, Март, 22). Наступного, 1859 р., газета сповістила читачів про приїзд з Інсбрука тірольських музикантів, які мали на меті «...доставити тутешній публіці задоволення своїм співом та грою на цитрі та гітарі» (Харьковские губернские ведомости. Прибавления, 1859, Август, 21). Трьома роками пізніше ця ж газета знову інформувала харків'ян про концерти в

місті тірольського квартету у складі пп. Платцера й Нідерлампахера і сестер Вікторії та Юлії Брандль. Окрім ансамблевого співу публіці особливо сподобалися solo на цитрі й на солом'яному інструменті [ксилофоні — Т. Б.] у виконанні п. Платцера: «Враження, справлене їх співом та грою на публіку, було кращим понад будь-яке очікування: оплески зустрічали і проводжували співаків. Прекрасний, приємний спів концертантів, чітка і цілком артистична гра Платцера на цитрі і дерев'яно-солом'яному інструменті, нарешті, оригінальність концерту, — все це викликало задоволення публіки і заслуговувало на похвалу» (Н. Д., 1862, Январь, 19).

Час від часу на сторінках харківської періодици з'являлися й об'яви приватних учителів (найчастіше без згадки імені і прізвища викладача) гри на цитрі, в яких запрошувалися на навчання учні. Одним з найвідоміших у Харкові кінця XIX — початку XX ст. музикантів, який пропонував свою послугу як викладач гри на цитрі, був валторніст за освітою Юрій Юр'ян — старший ординарний викладач музичного училища ХВ ІРМТ, вільний художник, молодший брат відомого латиського композитора і фольклориста, багаторічного викладача цього ж навчального закладу Андрія Юр'яна (Южный край, 1898, Сентябрь, 6).

У 1899 р., набираючи на сезон із різних міст Російської імперії і європейських країн оркестрантів і солістів для літнього симфонічного оркестру, відомий у Харкові фаготист, альтист, диригент, викладач музичного училища ХВ ІРМТ Францішек Кучера запросив, серед інших, з Києва «п. Зігеля, артиста, що має подвійне амплуа: грає на альті і на цитрі» (Дон-Диэз [Сокальский В.], 1899, Май, 1). Вочевидь, запрошуючи цього музиканта, Кучера передбачав можливість його участі у виконанні специфічних оркестрових п'єс з цитрою як солюючим інструментом.

Вже на початку XX ст. у Харкові на різних майданчиках по декілька місяців виступала низка іноземних інструментальних або вокально-інструментальних колективів, до складів яких входили цитри: Тірольська жіноча капела (1901) (Южный край, 1901, Октябрь, 4), Тірольська капела під керівництвом А. Бауера (1907) (Южный край, 1907, Май, 11), Тірольська капела на чолі з Фрідріхом фон Франкенштейном (1909) (Южный край, 1909, Январь, 17), а протягом двох літніх сезонів у 1905 (Южный край, 1905, Сентябрь, 28) і 1906 рр. (Южный край, 1906, Июнь, 11) для харків'ян грав на мандоліні, балалайці, гітарі й тірольській цитрі А. Фогель.

Однак, попри те, що цитри наприкінці XIX — на початку XX ст. постійно продавалися в харківських музичних магазинах і приватними особами, про що свідчать численні об'яви в місцевій пресі того часу, окрім аматорського домашнього використання цей інструмент не набув великої популярності.

Чи не єдиним повідомленням у пресі про виступ на цитрі місцевих аматорів у збірному безкоштовному домашньому концерті для усіх бажаючих стала кореспонденція від 1897 р. з Арцибушівської дачі поблизу с. Дергачі (Южный край, 1897, Август, 3). У цьому імпровізованому заході слухачі могли почути різноманітні вокальні номери, а також гру на фортепіано, віолончелі та цитрі. На жаль, жодного з імен виконавців у кореспонденції не було зазначено.

Наведеними іменами і колективами власне і обмежується перелік музикантів — виконавців на цитрі, які закарбовані на шпальтах харківської газетної періодики.

На відміну від цитри, батьківщиною якої були Австрія, Швейцарія та Чехія, два інших струнно-щипкові інструменти з півдня Європи — гітара та мандоліна, а згодом і східнослов'янські — балалайка та домра — набули в Україні, зокрема в Харкові, набагато більшого розповсюдження.

Думку щодо впливу мандолинових оркестрів і ансамблів на початок виготовлення тембрових різновидів балалайки і домри висловив ще на початку XX ст. відомий харківський композитор і музичний критик В. Сокальський, стверджуючи, що захоплення мандоліною, як і балалайкою з домрою — явище тимчасове, і є даниною моді, оскільки неможливо серйозно ставитися до різних можливостей цих інструментів і намагання удосконалити їх шляхом конструювання їхніх теситурних різновидів, особливо порівнюючи їх із довершеними західноєвропейськими зразками — скрипкою, віолончеллю, арфою, фортепіано (Дон-Дієз [Сокальський В.], 1902, Октябрь, 4).

Попри такий скептицизм критика, насамперед мандолінові й гітарні, і, дещо меншою мірою, балалаечно-домрові оркестри й ансамблі на теренах України протягом першої половини XX ст. продовжували набувати популярності — передусім саме завдяки своїй демократичності й порівняній з академічними інструментами легкості опанування грою на них.

Лише в другій половині XX ст. мандолінові ансамблі й оркестри поступилися популярністю оркестрам українських і російських народних інструментів, причому виокремлення

національного українського інструментарію у цих колективах відбувалося на Слобожанщині вельми повільно й остаточно не закінчене й зараз, адже й тепер у деяких українських народно-інструментальних колективах із домрою сидить балалайка.

Подібний західноєвропейський шестиструнний гітарі східнослов'янський семиструнний інструмент у XIX ст. був вельми розповсюджений серед різних суспільних прошарків харків'ян насамперед як такий, що супроводжував у побуті виконання аматорами старовинних російських і циганських романсів.

Згадуючи побут харків'ян середини XIX ст., дописувач газети «Южный край» В. П. К-ов, серед іншого, зазначав: «Нерідко траплялося, якийсь молодець (старший хлопчик при лавці) або прикажчик, маючи претензію на любов до музики, обзаводився гітарою і в довгі зимові вечори затівав гру на ній, то така гітара благочестивим господарем негайно розбивалася в тріски на голові прикажчика-музиканта» (В. П. К-ов, 1896, Август, 15).

Найчастіше в XIX ст. західноєвропейська гітара звучала на теренах України як ансамблевий інструмент разом із мандоліною. Якщо на початку другої третини XIX ст. гітара виступала як допоміжний музичний атрибут, наприклад, лише супроводжувала так звані «магічні вистави» у «магіка і черевомовця» Босхо (Пашков, 1881), то вже в останні десятиліття XIX ст. усе частіше стала з'являтися на концертних естрадах як ансамблевий (рідше сольний) інструмент. Проте ансамблі мандоліністів-гастролерів стали потрапляти до Харкова чи не раніше й частіше, ніж ансамблі гітаристів або за участю гітар. Так, улітку 1881 р. у місті в саду «Тіволі» з різноманітним репертуаром, який сподобався публіці, виступали мандоліністи Пертузіо і Барбієрі (Южный край, 1881, Апрель, 23). У 1894 р. у Харкові протягом усього липня гастролювала «знаменита трупа французько-іспанських студентів, мандоліністів, гітаристів, співаків, співачок і танцівниць» (Южный край, 1894, Июль, 1) під керівництвом пана Ласпінас, яка складалася з 10 осіб. Декілька вельми суперечливих відгуків рецензентів на виступи цих квазі-студентів не завадили публіці масово відвідувати їхні концерти. До репертуару цих музикантів, серед інших п'єс, входила, зокрема, «Марсельєза». Наступного літа в Харкові гастролював квартет іспанських мандоліністів, співаків і танцівників (Южный край, 1895, Август, 6). А ще через рік у місті гастролював вже оркестр хорватів — студентів Віденського уні-

верситету, що складався з шістнадцяти осіб, які грали на народних хорватських інструментах — тамбурицях різної величини — хорватських та угорських національних різновидах мандолін або гітар, що найчастіше виготовлялися з панцирів черепах, з металевими струнами. До репертуару колективу входили твори Івана Зайца, інших хорватських композиторів того часу, зразки народної творчості (Южный край, Сентябрь, 8). У 1897 р. у Харкові виступав великий циганський хор з Петербурга під керівництвом відомого гітариста і диригента Олексія Масальського. До складу цього колективу входили також 4 гітаристи-акомпаніатори, які супроводжували виступ хору (Южный край, 1897, Октябрь, 9). З осені 1899 р. у Зимовому саду і ресторані «Чикаго» виступав гармоніст і гітарист Олександр Пермяк-Абрамов (Южный край, 1899, Сентябрь, 14). На цій самій сцені тією ж осенню грали Балалаєчна капела п. Бульби та віртуоз на мандоліні п. Тьомкін (Южный край, 1899, Октябрь, 8), а під час масляної, на початку 1901 р. відвідувачі заміського концертного залу «Чикаго» мали змогу слухати запрошену капелу мандоліністів, гітаристів і балалаєчників під орудою п. Саар (Южный край, 1901, Февраль, 4). Згадка про входження до складу цієї капели гравців на балалайках, попри іноземне прізвище її керівника, свідчить про те, що, ймовірно, цей колектив складався саме з російських музикантів. Того ж місяця в тій самій локації грала також ще одна запрошена капела мандоліністок та гітаристів (Южный край, 1901, Февраль, 9). Улітку того ж року до виступів у саду «Тіволі» була запрошена «знаменита іспанська трупа мандоліністів за участю красуні La bella Lucia» (Южный край, 1901, Июнь, 6). Навесні 1902 р. у Харкові в концертній відомої естрадної співачки і виконавиці циганських романсів А. Вьяльцевої виступав як її акомпаніатор і «віртуоз на гітарі-лірі» на той час її продюсер, відомий російський музикант і композитор турецького походження Дмитро Саратинський-Бей (Южный край, 1902, Март, 3). А восени того ж 1902 р. у харківському цирку Нікітіних виступали талановиті музичні клоуни-гімнасти греки брати Костанді. Серед багатьох інструментів, якими довершено володіли брати, були гітара і мандоліна (Южный край, 1902, Ноябрь, 14). Улітку 1903 р. у літньому закритому театрі саду Комерційного клубу гастролював хор московських циган під керівництвом відомого гітариста, аранжувальника, композитора, диригента і співака Миколи Івановича Шишкіна, який виступав також і як гітарист-соліст, зокрема виконуючи

п'єсу «Угорська рапсодія» (Южный край, 1903, Июнь, 15). Того ж літа в саду «Тіволі» «...витончена співачка пані Енгель виступила як мандоліністка, виявивши велику музикальність. Нею були чудово передані настрої та відтінки *intermezzo* з «Сільської честі», Масканы, аріозо з «Паяців», Леонковалло, та ін.» (Южный край, 1903, Июнь, 23).

З вересня 1904 р. у готелі «Відень» грав мандолінно-балалаєчний оркестр під керівництвом артистів Попова і Дубецького (Южный край, 1904, Сентябрь, 14), а вже навесні 1905 р. у харківському Театрі-вар'єте Буф та в ресторані готелю «Росія» виступала «єдина в Росії, що не має конкуренції, жіноча мандолінно-балалаєчна трупа, за виключенням п. Андрєєва, під керівництвом А. В. Краснової» (Южный край, 1905, Март, 16) «за участю віртуоза на мандоліні-лірі О. Т. Берлявського» (Южный край, 1905, Март, 15). Олександр Терентійович Берлявський був відомим у Російській імперії також і як віртуоз-балалаєчник, пропагандист народно-інструментального виконавства, одним із перших виконавців на народних інструментах записувався на платівки як балалаєчник, а вже за радянських часів — як керівник ансамблю домристів.

Восени того ж року в ресторані «Відень» щоденно грав салонний жіночий оркестр під керівництвом В. В. Анципович за участю вже віртуоза на мандоліні А. Фогеля, про якого вже йшлося вище (Южный край, 1905, Сентябрь, 29). У 1906 р. місто відвідав з літніми концертами в саду «Баварія» великоруський жіночий балалаєчний оркестр під керівництвом п. Канєвського (Южный край, 1906, Апрель, 13), і цього ж року в ресторані «Метрополь» щоденно грав балалаєчний оркестр під керівництвом віртуоза А. Фогеля (Южный край, 1906, Сентябрь, 12), а в 1909 р. анонсувався дебют у місцевому театрі «Чари» «всесвітньо відомих музикантів-клоунів, ексцентриків і каламбуристів Лепом та Ежен, які зіграють [...] на мандоліні і гітарі найулюбленіші мотиви м. Харкова» (Южный край, 1909, Май, 24).

Починаючи з кінця XIX ст. й до трагічних подій Першої світової війни та подальших визвольних змагань в Україні, в Харкові дедалі все активніше стала застосовуватися приватна практика викладання гри на струнно-щипкових інструментах. Харківські газети тих років зберегли чимало об'яв, у яких пропонувалися послуги вчителів гри на гітарі, мандоліні, домрі, балалайці. Серед таких педагогів були й місцеві, й приїжджі музиканти. Дехто з них мали серед-

ню спеціальну або консерваторську освіту як виконавці на академічних музичних інструментах, деякі друкували об'яви інкогніто. Приватна діяльність більшості з таких викладачів тривала протягом багатьох років, про що свідчать їхні численні публікації-запрошення на навчання. Наведемо декілька прикладів подібних об'яв та імена виявлених фахівців.

Одні з найперших виявлених запрошень тих, хто бажає займатися на гітарі, сягають 1894 р.: «Гри на гітарі спеціально з нот, за найкращими методами, навчаю за доступну ціну; учням поступка. Групами навчаю дешевше. [...] Учителю на гітарі М. Гомлевський» (Южный край, 1894, Апрель, 22). Через сім років приватної викладацької практики в Харкові цей же педагог додав до традиційного тексту об'яви ще фразу про те, що він «... удостоївся багатьма письмовими й особистими відгуками від місцевих та іногородніх учнів» (Южный край, 1901, Январь, 6). З 1902 р. стали друкуватися оголошення про уроки гри на гітарі, який дає «гітарист-концертант, учитель музики Д. С. Рудовський» (Южный край, 1902, Июнь, 9).

У 1897 р. з'явилось й перше оголошення щодо навчання на мандоліні: «Учениця римськ. [ого] проф.[есора] G. B. Maldura, дає уроки на мандоліні [...]» (Южный край, 1897, Сентябрь, 7). А трьома роками пізніше вчитися грати на мандоліні вже запрошували з метою подальшого долучення до виконавського колективу: «Запрошуються до сімейства мандоліністок дівчата не молодше 14 років на навчання на гітарі та мандоліні, тих, хто бажає просять від 12 до 3 дня, Тюремна площа, дім № 12, мандоліністці» (Южный край, 1900, Июль, 30). З початку 1902 р. почав пропонувати свої послуги в навчанні гри на гітарі і мандоліні «досвідчений учитель, член першого гуртка мандоліністів Г. Н. Ройнгерт» (Южный край, 1902, Январь, 11), який виступав у цьому гуртку як соліст-гітарист.

Іноді друкувалися пропозиції навчати не лише гри на різних інструментах, а й іншим наукам: «Даю уроки старовинних мов, на гітарі, мандоліні, віолончелі, роялі 5 руб. на місяць. [...] Студ. [ент] Тихоміров» (Южный край, 1899, Июль, 3).

За хронологією появи оголошень у харківській пресі, викладачами гри на струнно-щипкових інструментах на початку ХХ ст. були також: гітарист Соколов (з 1901 р.) (Южный край, 1901, Январь, 6); студент-технолог Павло Сергеев (балалайка, мандоліна, теорія музики, з 1903 р.) (Южный край, 1903, Август,

31); яскравий український гітарист-віртуоз Захарій Кіпченко, який жив і виступав здебільшого в Ялті та Одесі й ненадовго затримався у Харкові (шести-, семи- та одинадцятиструнна гітара) (Южный край, 1904, Январь, 4); Григорій Черножуков (справжнє прізвище Інсаров, гітара, балалайка, з 1904 р.) — керівник декількох харківських гітарних ансамблів і оркестрів один із найперших гітаристів-професіоналів, який жив і працював у місті аж до своєї смерті в 1943 р.; Петро Гапон (корнет, теорія музики, сольфеджіо, балалайка і мандоліна, з 1904 р.) (Южный край, 1904, Декабрь, 30) — вихованець музичного училища ХВ ІМРТ, у майбутньому керівник аматорських оркестрів, автор вальсу для гітари «Обірвані струни» (1913 р.), який і досі час від часу звучить на концертній естраді; М. Я. Теплов — «концертант, гітарист-мандолініст» (Южный край, 1905, Май, 18); безіменна «досвідчена вчителька (колишня учениця музичного училища [ХВ ІМРТ — Т. Б.] по класу Р. В. Геніка» (рояль і мандоліна) (Южный край, 1906, Сентябрь, 29); вихованець Віденської консерваторії О. Фін (скрипка і мандоліна, з 1906 р.) (Южный край, 1906, Ноябрь, 29); учитель музики Р. М. Ліпсон (віденська гармоніка, мандоліна), який пропонував свої послуги в заочному навчанні й гарантував, що «кожен без виключення буде чудово грати чотири п'єси за декілька годин» (Южный край, 1908, Февраль, 10); Олександр Ленець (балалайка, мандоліна, з 1909 р.) (Южный край, 1909, Март, 6), який пізніше став одним із художніх керівників андріївського Великокоросійського оркестру народних інструментів; Г. Бланк (скрипка, мандоліна, з 1910 р.) (Южный край, 1910, Март, 7); І. Б. Бондаренко (мандоліна, гітара) (Южный край, 1912, Январь, 23); А. Михальов (скрипка і мандоліна) (Южный край, 1912, Апрель, 8); С. Баєр (мандоліна, з 1914 р.) (Южный край, 1914, Октябрь, 7); безіменний італієць (мандоліна) (Южный край, 1916, Сентябрь, 12).

Єдиним виявленим у пресі свідченням про викладання гри на мандоліні в харківському приватному музичному навчальному закладі початку ХХ ст. є наступне оголошення: «Училище Н. В. Кислинського. Спеціальний клас по музиці (скрипка, фортепіано, мандоліна, корнет та інші інструменти) і співу (регентський клас) [...]» (Южный край, 1905, Июнь, 17).

Завдяки популяризації гітарно-мандолінового ансамблевого і оркестрового мистецтва колективами гастролерів і приїжджими солістами, а також педагогічної діяльності названих вище музикантів в останнє десятиліття ХІХ — на по-

чатку ХХ ст. у місті стали виникати аматорські ансамблі та оркестри мандоліністів, гітаристів, змішані за складом, до яких входили поруч із західноєвропейськими гітарами і мандолінами балалайки, рідше домри, створювалися й колективи виконавців на балалайках і домрах на кшталт оркестру балалаєчників і домристів на чолі з вихованцем музичного училища ХВ ІРМТ по класу кларнета Г. Гека Володимиром Комаренком при товаристві «Просвітницьке дозвілля» (1909–1915 рр.), де викладалися гра на фортепіано, мандоліні, гітарі та балалайці (Южный край, 1912, Сентябрь, 8), дещо пізніше – домрово-балалаєчного оркестру на заводі «Гельферіх-Саде», балалаєчного оркестру другого Вищого початкового училища (1914–1915 рр.) (Лошков, 2000).

Про досягнення оркестру В. Комаренка при товаристві «Просвітницьке дозвілля» у 1912 р. місцева преса повідомляла, що на той час колектив складався з 30 осіб і вже виступав у залі Дворянського зібрання, Польському будинку, клубі Товариства прикажчиків і в саду Комерційного клубу. «Оркестр звертає на себе увагу хорошим виконанням різних музичних п'єс і достатнім розмаїттям репертуару» (Южный край, 1912, Сентябрь, 8).

Але ще до початку діяльності В. Комаренка, в 1900 р. газета «Южный край» сповіщала про сформований у харківському повітовому училищі, ймовірно наприкінці 1890-х рр., крім духового оркестру, «хор балалаєчників з 17-ти людей, яких навчає капельмейстер Тамбовського полку В. І. Катанський. У хорі є балалайки кількох розмірів, що надає йому належної повноти. Діти дуже старанно з любов'ю займаються музикою і хор зігрався чудово. До репертуару його входять пісні, танці, попури та різні п'єси. Улітку хор балалаєчників їздив у Валки і, як кажуть, своєю грою привів валківців у захват» (Южный край, 1900, Ноябрь, 28). Того ж 1900 р. газета «Южный край» інформувала про концерт у Чугуївському юнкерському училищі, в якому гідно виступив нещодавно сформований з юнкерів хор балалаєчників, який «при стрункій грі і вмілому виборі п'єс він викликав загальне захоплення. Керував колективом капітан В., який артистично виконав також декілька номерів на дванадцятиструнній гітарі» (Южный край, 1900, Декабрь, 13). Оркестр мандоліністок був організований навіть у міському училищі для сліпих. Про виконання цим колективом декількох п'єс під час музичного ранку харківського відділення товариства піклування про сліпих

преса проінформувала читачів в 1911 р. (Унковский, 1911, Май, 26).

У першому десятилітті ХХ ст. аматорські колективи струнно-щипкових інструментів було організовано і студентами принаймні двох харківських вищих навчальних закладів: університету (оркестр балалаєчників і мандоліністів) (Южный край, 1906, Октябрь, 14) і ветеринарного інституту (оркестр балалаєчників, мандоліністів і гітаристів) (Южный край, 1907, Февраль, 11).

Хронологічно за виявленими публікаціями на шпальтах харківської преси найпершим повідомленням про місцевий аматорський колектив балалаєчників і мандоліністів, який грав під час балу-маскараду в Дворянському зібранні, датується лютим 1898 р. (Южный край, 1898, Февраль, 13). Наступного місяця газета «Южный край» сповістила про очікуваний виступ оркестру мандоліністів Харківського музичного гуртка в драматичному театрі під час так званого «народного концерту» (Южный край, 1898, Март, 23). У травні того ж року аматори-мандоліністи виступали в університетському саду під час «великого загальнодоступного народного гуляння» (Южный край, 1898, Май, 16). Наприкінці листопада того ж року у другому «народному концерті» знову виступав місцевий аматорський оркестр мандолін і гітар, який «доставив істинно естетичне задоволення своєю прекрасною грою». А з солістів «особливо сподобалася публіці гра на балалайці п. Пижова, який є дійсно артистом своєї справи» (Южный край, 1898, Ноябрь, 30). А ще через місяць у концерті на користь безплатної початкової школи при паровозобудівному заводі серед інших музикантів виділилися аматори пані Шульц і п. Радченко, які грали на балалайці і гітарі, а також номери, виконані гуртком мандоліністів, організованому при цьому заводі (Южный край, 1898, Декабрь, 29).

Наступного року газета «Южный край» неодноразово сповіщала про участь у різноманітних аматорських благодійних концертах гуртка мандоліністів: на користь Товариства для допомоги нужденним студентам Харківського університету (Южный край, 1899, Январь, 30), Товариства піклування про бідних учнів валківських міських училищ (Южный край, 1899, Февраль, 12), на користь незаможних учениць повивального інституту (Южный край, 1899, Февраль, 14), а також про концерт цього гуртка в залі Дворянського зібрання, в анонсі до якого було зазначено, що за недовгий час свого існування колектив взяв участь у тридцяти бла-

годійних акціях і, нарешті, уперше гратиме на власну користь (Ном unculus, 1899, Февраль, 24). Про активну участь у просвітницько-благодійній діяльності харківського музичного гуртка гуртків мандоліністів і балалаєчників, що були його складовими частинами, сповіщала преса в 1901 р., зазначивши, що благодійні концерти цих аматорських колективів відбулися також у Курську та Белгороді (Южный край, 1901, Февраль, 18).

Того ж року дописувач «Южного края» надав розгорнуту рецензію на аматорський спектакль-концерт, улаштований в залі Дворянського зібрання, у якому взяв участь перший гурток мандоліністів, виконавши попури на теми з опери «Травіата» Дж. Верді і п'єсу Ж. Массне. Серед багатьох схвальних епітетів щодо гри цього колективу, були й такі: «Який це милий, який це приємний інструмент — мандоліна! Його мелодійні, ніжні звуки так і ллються в душу, так і малюють перед вами щасливе небо Італії... [...] Ви зовсім забуваєте, що сидите в залі харківського Дворянського зібрання і що перед вами грають не гондольєри, а ваші земляки — харківські обивателі, які полюбили цей прекрасний інструмент, чудово між собою зіграні і зачаровують ваш слух дивними поетичними звуками» (В. И-в., 1901, Март, 15).

Того ж року преса почала інформувати читачів про вдалу концертну діяльність другого гуртка мандоліністів, до складу якого увійшли тринадцять осіб, серед яких були й шість жінок (Южный край, 1901, Февраль, 28). Протягом наступних років, судячи з інформації в «Южном крае», діяльність обох цих колективів була успішною.

У 1902 р. харківська преса сповіщала про аматорський оркестр під керівництвом п. Чуфмирова, який складався з гітар, скрипок і мандолін і чудово виконував низку творів, викликаючи гучні оплески слухачів (Южный край, 1902, Февраль, 23). Але інформацію про діяльність цього колективу в подальші роки знайти не вдалося.

Того ж, 1902 р., в пресі з'явилося оголошення про запрошення до аматорського гуртка мандоліністів і гітаристів вже згаданого вище Г. В. Черножукова. Згодом під керівництвом цього талановитого музиканта гурток перетворився на «добре скомпанований» оркестр гітаристів музичного гуртка, до якого, судячи з оголошень і дописів у пресі, входили також мандоліни і балалайки (Южный край, 1907, Февраль, 18). Цей же колектив на шпальтах пе-

ріодики іноді називався просто оркестром мандоліністів (Южный край, 1908, Февраль, 21).

Яскравим прикладом організації аматорських оркестрів на підприємствах стала діяльність оркестру мандоліністів при залізничному клубі. Сформований зі службовців Південної залізниці та паровозобудівного заводу, цей колектив розпочав діяльність наприкінці 1890-х рр. (Южный край, 1898, Декабрь, 29) й безперервно та плідно існував протягом майже двадцяти років, багаторазово виступав з великим успіхом під орудою музиканта Сірого навіть у роки Першої світової війни (Южный край, 1915, Март, 27).

Саме в таких і подібних аматорських концертах харків'яни мали змогу почути зі сцени зразки української народної музики, нехай і в обробках для мандоліново-гітарних або мандоліново-балалаєчних оркестрів. Так, у кореспонденції з Сабурової дачі, де був влаштований концерт для хворих, відзначалося, що «попури з малоруських пісень, виконане оркестром мандоліністів, де тужливі мотиви України, змінюються "гопаком". Останній так вплинув на хворих, що деякі, більш веселого характеру, пустилися в танцювальну» (Южный край, 1904, Январь, 9). У повідомленні про наступний концертний вечір у цій же лікарні, який відбувся на початку 1905 р., зазначалося, що «в якості виконавців виступили і самі пацієнти лікарні (у грі на роялі, скрипці, мандоліні, співі й декламації)», а сам вечір «доставив хворим величезне задоволення» (Южный край, 1905, Январь, 8).

Харківська преса двічі зафіксувала навіть факти участі аматорських мандолінових оркестрів в оперних і театральних виставах. Так, на початку 1910 р. оркестр мандоліністів і гітаристів під керівництвом В. Т. Пономаренка брав участь у постановці на харківській оперній сцені комічної опери «Каморра» італійського диригента і композитора Еудженіо Еспозіто, відомого в місті ще з часів керівництва ним оркестром харківської опери в 1890-х рр. Звучання цього аматорського оркестру мандоліністів-гітаристів, за словами В. Сокальського, «...вносило оригінальне забарвлення в загальний колорит. Проте акомпанемент, на жаль, був нерівний і не завжди вірний» (Дон-Дизэ [Сокальський В. В.], 1910, Январь, 24).

Інше повідомлення стосувалося участі оркестру «мандоліністів і струнних виконавців» принаймні у двох спектаклях драматичного театру, на сцені якого була поставлена п'єса В. Шекспіра «Шейлок». Музика для цього спектаклю була спеціально аранжована випускни-

ком Московської консерваторії, відомим у місті піаністом, старшим ординарним викладачем музичного училища ХВ ІРМТ Олександром Горовіцем з урахуванням темброво-технічних можливостей конкретного оркестру (Южный край, 1912, Сентябрь, 1).

Ці два факти залучення до академічних оперної і театральної постанов аматорських оркестрів виконавців на струнно-щипкових інструментах свідчать про безумовну зацікавленість місцевих музикантів-аматорів і місцевої публіки такими колективами і їх звучанням, яка була одною з передумов фінансового успіху цих вистав.

Окрім свідчень у пресі про існування та виступи в місті подібних аматорських оркестрів виявлено і декілька повідомлень про участь у різних творчих акціях і низки місцевих малих ансамблів та, навіть, солістів, здебільшого аматорів. Так, у березні 1898 р. у драматичному театрі силами місцевих аматорів відбувся так званий «народний концерт», серед музикантів-виконавців у якому були гітарист Плещев і балалаечник Бобкін, а також місцевий нещодавно сформований оркестр мандоліністів (Южный край, 1898, Март, 21). У наступному «народному концерті», який відбувся півроку по тому, але вже в залі міської думи, з усіх номерів програми «особливо сподобалася гра н балалайці п. Пижова, який є дійсно артист своєї справи» (Южный край, 1898, Ноябрь, 30).

У концерті на користь безкоштовної школи для дітей і робітників паровозобудівного заводу серед інших виконавців відзначилися гурток мандоліністів, а також номери, «виконані пані Шульц і паном Радченком на балалайці і гітарі» (Южный край, 1898, Декабрь, 28).

Про виконання декількох тріо для мандолін і гітари службовцями паровозобудівного заводу в концерті в будівлі Народного дому харківського Товариства грамотності сповіщала преса в 1903 р. (Южный край, 1903, Март, 1).

У 1910 р. у «Сокольській вечірці», влаштованій у Польському домі, серед інших аматорів виступало тріо — мандоліністи і гітарист — А. Кравцов, Б. Кравцов і п. Беляє (Южный край, 1910, Ноябрь, 2).

У лютому 1914 р. у приміщенні Театру ХХ століття на Сумській вулиці виступало «концертне тріо на домрах під керівництвом улюбленця харківської публіки В. Яковенка» (Южный край, 1914, Февраль, 4). Того ж місяця в літературно-художньому гуртку відбулися виступи артиста А. М. Курганова, який виконав декілька неаполітанських пісень із супроводом

мандолін і гітар (Южный край, 1914, Февраль, 15).

Останні знайдені на шпальтах місцевої преси свідчення про виступи гастролера — соліста на мандоліні датовані також лютим 1914 р., коли Харків відвідав з гастролями випускник Празької консерваторії відомий румунський мандолініст Сімічел, який, за інформацією в газеті, майже не мав у Європі конкурентів (Южный край, 1914, Февраль, 21). А з березня того ж року в ресторані «Миньон» грало концертне тріо на домрах і корнетах під орудою Яковенка (Южный край, 1914, Март, 22).

Вже за часів Першої світової війни в кореспонденції з харківського військового шпиталю сповіщалося про концерт, улаштований для поранених воїнів. Серед учасників був названий виконавець на бандурі Бондаренко, який виконав низку малоруських пісень і мав гучний успіх, а також — з числа поранених — військовий Горський, який дуже непогано виконав декілька номерів на мандоліні (Южный край, 1914, Декабрь, 29).

Висновки. Аналіз публікацій у харківській періодиці середини ХІХ — початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що в місті протягом цього періоду бурхливо розвинулося аматорське виконавство на струнно-щипкових інструментах, серед яких найбільшої популярності набули мандоліни як оркестрові і ансамблеві інструменти. Попри те, що гри на струнно-щипкових інструментах навчали переважно професійні музиканти, навчання на них відбувалося поза офіційних музичних навчальних закладів і виконавство на цих інструментах, за рідким виключенням, перебувало в період, що аналізується, на рівні аматорства. Частина з мандолінових (мандоліново-гітарних, мандоліново-балалаечних тощо) оркестрів існувала протягом багатьох років, проводячи активну репетиційну і концертну діяльність, інформація про деякі з них лише випадково або тільки по одному разу з'являлася на шпальтах періодики, що може свідчити і про недовгий термін їхньої діяльності, і про їх не дуже високий музично-виконавський рівень, який не надавав їм можливість активно концертувати.

Більшість виступів таких колективів відбувалася з благодійними намірами, що свідчить про справжню й безкорисну закоханість аматорів у музику і у справу, якій присвячувалася значна частина вільного часу членів таких творчих об'єднань.

Поруч із такими колективами в різноманітних концертах періодично брали участь і ама-

торські ансамблі (тріо або дуети), які не існували постійно, а створювалися для виконання певних п'єс у конкретному концерті. Попри певне негативне ставлення частини харківської музичної еліти до народного музичного інструментарію як такого і моди на низку таких інструментів (таку позицію відстоював, зокрема, відомий харківський музикант і музичний критик В. Сокальський), демократичність цих інструментів, відносна (порівняно з академічними скрипкою, віолончеллю, фортепіано, іншими інструментами) легкість в опануванні грою на них зробила мандоліну, гітару, домру і балалайку вельми розповсюдженими у місті, що підтверджувалося постійним попитом значної частини місцевого суспільства на вчителів гри на цих інструментах. Поєднання усіх цих факторів сприяло стійкій популярності в місті мандоліни, гітари, домри та балалайки як оркестрових і ансамблевих (нерідко акомпануючих) інструментів на теренах України, на відміну від російських оркестрів народних інструментів на кшталт оркестру В. Андреева, що складалися переважно з балалайок, домр і гуслів, і в наступні часи — упродовж більшої частини ХХ ст.

Перспективи подальших досліджень. Ця стаття, в якій надана широка панорама залучення харків'ян наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. до масового народно-інструментального аматорського виконавства має розімкнений характер, адже проаналізовані матеріали переважно з міської газети «Южный край» є можливість у майбутньому доповнити, зосередившись, зокрема, на більш детальному вивченні публікацій за темою, що розкривається в цій розвідці, у газетах «Харьковские губернские ведомости», «Утро», інших місцевих виданнях не періодичного характеру тих часів. Це, ймовірно, надасть змогу долучити до наданих прізвищ і фактів нові. Іншим напрямом майбутнього дослідження може стати порівняння темпів та особливостей впровадження аматорських традицій виконавства на народних інструментах на теренах різних регіонів і конкретних міст України.

Список посилань

Бортник, Є. (1992). Струнний інструментарій Слобідської України в минулому і сучасному. *Музична Харківщина*. (С. 191–206).

В. И-в. (1901, Март, 15). Театр и музыка. Любительский спектакль. *Южный край*.

В. П. К-ов. (1896, Август, 15). Г. Харьков. 50 лет назад. *Южный край*.

Грінченко, М. (1959). Українська народна інструментальна музика. *Вибране*. (С. 55–103). Держ.

вид-во образотворчого мистецтва і музичної літ. УРСР.

Гуменюк, А. (1967). *Українські народні музичні інструменти*. Наукова думка.

Дон-Дизз [Сокальський В.]. (1899, Май, 1). Музыкальные заметки. *Южный край*.

Дон-Дизз [Сокальський В.]. (1902, Октябрь, 4). Музыкальные заметки. *Южный край*.

Дон-Дизз [Сокальський В.]. (1910, Январь, 24). Музыкальные заметки. «Каморра». *Южный край*.

Колесса, Ф. (1970). *Музикознавчі праці*. Наукова думка.

Костогриз, С. (2017). *Виконавство на балалайці Харківщини як складова українського музичного мистецтва* [Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства 17.00.03. Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського. Харків].

Лисенко, М. (1955). *Народні музичні інструменти на Україні*. Мистецтво.

Лошков, Ю. І. (2000). Творчість В. А. Комаренка і народно-інструментальне виконавство в Слобідській Україні (перша половина ХХ століття) [Дисертація кандидата мистецтвознавства: 17.00.01. Харківська держ. академія культури. Харків].

Н. Д. (1862, Январь, 19). Концерт тирольцев. *Харьковские губернские ведомости. Прибавления*.

П. М-ич. (1858, Март, 22). На пять минут. *Харьковские губернские ведомости. Часть неофициальная*.

Пашков, В. (1881, Октябрь, 17). Харьков в конце 30-х и 40-х годов. (Продолжение). *Южный край*.

Ревуцький, Д. (1919). *Українські думи та пісні історичні*. Час.

Сідлецька, Т. І. (2009). *Культурно-історична еволюція українського оркестру народних інструментів: монографія*. ВНТУ.

Унковський, В. (1911, Май, 26). Зигзаги. *Южный край*.

Харьковские губернские ведомости. Прибавления. (1859, Август, 21). [О приезде в Харьков тирольских музыкантов].

Харьковские губернские ведомости. Часть неофициальная. (1855, Июнь, 4). Новость.

Хоткевич, Г. (2012). *Музичні інструменти українського народу*. (2-га ред.). Видавець Савчук О. О.

Цицирев, В. (2006). *Оркестр народних інструментів як феномен української культури: навчальний посібник*. Харківська державна академія культури.

Щепакін, В. М. (2017). *Музична культура Сходу і Півдня України другої половини ХІХ — початку ХХ століть: європейські виміри: монографія*. ФОП Панов А. М.

Южный край. (1881, Апрель, 23). Местная хроника.

Южный край. (1894, Апрель, 22). [Объявления].

Южный край. (1894, Июль, 1). Театр и музыка. Сад «Тиволи».

- Южный край*. (1895, Август, 6). Театр и музыка. Сад «Тиволи».
- Южный край*. (1896, Сентябрь, 8). Интересный концерт.
- Южный край*. (1897, Август, 3). Местная хроника. Спектакли на даче Арцыбушева.
- Южный край*. (1897, Октябрь, 9). [Объявления].
- Южный край*. (1897, Сентябрь, 7). [Объявления].
- Южный край*. (1898, Декабрь, 28). Местная хроника.
- Южный край*. (1898, Декабрь, 29). Местная хроника.
- Южный край*. (1898, Май, 16). Местная хроника.
- Южный край*. (1898, Март, 21). Харьковский Музыкальный Кружок. Объявления.
- Южный край*. (1898, Март, 23). [Объявления].
- Южный край*. (1898, Ноябрь, 30). Местная хроника. Народный концерт.
- Южный край*. (1898, Сентябрь, 6). [Объявления].
- Южный край*. (1898, Февраль, 13). Местная хроника. Бал-маскарад в дворянском собрании.
- Южный край*. (1899, Июль, 3). [Объявления].
- Южный край*. (1899, Октябрь, 8). [Объявления].
- Южный край*. (1899, Сентябрь, 14). [Объявления].
- Южный край*. (1899, Февраль, 12). Валки. (Корреспонденция).
- Южный край*. (1899, Февраль, 14). Местная хроника.
- Южный край*. (1899, Январь, 30). Местная хроника.
- Южный край*. (1900, Декабрь, 13). Вести с юга.
- Южный край*. (1900, Июль, 30). [Объявления].
- Южный край*. (1900, Ноябрь, 28). Местная хроника. Юные балалаечники.
- Южный край*. (1901, Июнь, 6). [Объявления].
- Южный край*. (1901, Октябрь, 4). [Объявления].
- Южный край*. (1901, Февраль, 18). Местная хроника.
- Южный край*. (1901, Февраль, 28). Театр и музыка.
- Южный край*. (1901, Февраль, 4). [Объявления].
- Южный край*. (1901, Февраль, 9). [Объявления].
- Южный край*. (1901, Январь, 6). [Объявления].
- Южный край*. (1901, Январь, 6). [Объявления].
- Южный край*. (1902, Июнь, 9). [Объявления].
- Южный край*. (1902, Март, 3). [Объявления].
- Южный край*. (1902, Ноябрь, 14). Театр и музыка. [Бенефис братьев Костанди].
- Южный край*. (1902, Февраль, 23). Гоголевский день в Харькове.
- Южный край*. (1902, Январь, 11). [Объявления].
- Южный край*. (1903, Август, 31). [Объявления].
- Южный край*. (1903, Июнь, 15). [Объявления].
- Южный край*. (1903, Июнь, 23). Театр и музыка.
- Южный край*. (1903, Март, 1). Местная хроника.
- Южный край*. (1904, Декабрь, 30). [Объявления].
- Южный край*. (1904, Сентябрь, 14). [Объявления].
- Южный край*. (1904, Январь, 4). [Объявления].
- Южный край*. (1904, Январь, 9). Местная хроника.
- Южный край*. (1905, Июнь, 17). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Май, 18). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Март, 15). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Март, 16). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Сентябрь, 28). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Сентябрь, 29). [Объявления].
- Южный край*. (1905, Январь, 8). Местная хроника. Концерт на Сабуровой даче.
- Южный край*. (1906, Апрель, 13). [Объявления].
- Южный край*. (1906, Июнь, 11). [Объявления].
- Южный край*. (1906, Ноябрь, 29). [Объявления].
- Южный край*. (1906, Октябрь, 14). Местная хроника. Студенческий хор.
- Южный край*. (1906, Сентябрь, 12). [Объявления].
- Южный край*. (1906, Сентябрь, 29). [Объявления].
- Южный край*. (1907, Май, 11). [Объявления].
- Южный край*. (1907, Февраль, 11). [Учебные заведения. В ветеринарном институте].
- Южный край*. (1907, Февраль, 18). Десятилетие музыкального кружка.
- Южный край*. (1908, Февраль, 10). [Объявления].
- Южный край*. (1908, Февраль, 21). [Объявления].
- Южный край*. (1909, Май, 24). [Объявления].
- Южный край*. (1909, Март, 6). [Объявления].
- Южный край*. (1909, Январь, 17). [Объявления].
- Южный край*. (1910, Март, 7). [Объявления].
- Южный край*. (1910, Ноябрь, 2). Местная хроника. Сокольская вечеринка.
- Южный край*. (1912, Апрель, 8). [Объявления].
- Южный край*. (1912, Сентябрь, 1). Театр.
- Южный край*. (1912, Сентябрь, 8). «Просветительский досуг».
- Южный край*. (1912, Январь, 23). [Объявления].
- Южный край*. (1914, Декабрь, 29). Последние вести.
- Южный край*. (1914, Март, 22). [Объявления].
- Южный край*. (1914, Октябрь, 7). [Объявления].
- Южный край*. (1914, Февраль, 15). Местная хроника.
- Южный край*. (1914, Февраль, 21). Местная хроника. В литературно-музыкальном кружке.
- Южный край*. (1914, Февраль, 4). [Объявления].
- Южный край*. (1915, Март, 27). Местная хроника. Концерт в пользу раненых.
- Южный край*. (1916, Сентябрь, 12). [Объявления].
- Hom unculus. (1899, Февраль, 24). Летучие листки.
- Южный край*.

References

- Bortnyk, Ye. (1992). String instruments of Slobidska Ukraine in the past and present. *Muzychna Kharkivshchyna*. (Pp. 191–206). [In Ukrainian].
- Don-Dijez [Sokal's'kij V.]. (1899, May, 1). Musical notes. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- Don-Dijez [Sokal's'kij V.]. (1902, October, 4). Musical notes. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- Don-Dijez [Sokal's'kij V.]. (1910, January, 24). Musical notes. «Kamorra». *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- Har'kovskie gubernskie vedomosti. Chast'neoficial'naja. (1855, June, 4). News. [In Russian].
- Har'kovskie gubernskie vedomosti. Pribavlenija. (1859, August, 21). [About the arrival of Tyrolean musicians in Kharkov]. [In Russian].
- Hom unculus. (1899, February, 24). Flying leaves. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- Hrinchenko, M. (1959). Ukrainian folk instrumental music. *Favorites*. (Pp. 55–103). State Publishing

- House of Fine Arts and Music Literature of the USSR. [In Ukrainian].
- Humeniuk, A. (1967). *Ukrainian folk musical instruments*. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Juzhnyj kraj*. (1881, April, 23). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1894, April, 22). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1894, July, 1). Theater and music. Tivoli Garden. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1895, August, 6). Theater and music. Tivoli Garden. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1896, September, 8). An interesting concert. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1897, August, 3). Local chronicle. Performances at Artsybushev's dacha. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1897, October, 9). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1897, September, 7). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, December, 28). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, December, 29). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, February, 13). Local chronicle. Masquerade ball in the noble assembly. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, March, 21). Kharkov Musical Circle. Ads. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, March, 23). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, May, 16). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, November, 30). Local chronicle. National Concert. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1898, September, 6). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, February, 12). Rollers. (Correspondence). [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, February, 14). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, January, 30). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, July, 3). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, October, 8). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1899, September, 14). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1900, December, 13). News from the south. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1900, July, 30). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1900, November, 28). Local chronicle. Young balalaika players. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, February, 18). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, February, 28). Theater and music. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, February, 4). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, February, 9). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, January, 6). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, January, 6). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, June, 6). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1901, October, 4). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1902, February, 23). Gogol's Day in Kharkov. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1902, January, 11). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1902, June, 9). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1902, March, 3). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1902, November, 14). Theater and music. [Benefit performance of the Kostandi brothers]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1903, August, 31). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1903, June, 15). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1903, June, 23). Theater and music. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1903, March, 1). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1904, December, 30). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1904, January, 4). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1904, January, 9). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1904, September, 14). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, January, 8). Local chronicle. Concert at Saburova Dacha. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, June, 17). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, March, 15). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, March, 16). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, May, 18). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, September, 28). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1905, September, 29). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, April, 13). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, June, 11). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, November, 29). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, October, 14). Local chronicle. Student choir. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, September, 12). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1906, September, 29). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1907, February, 11). [Educational establishments. At the veterinary institute]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1907, February, 18). Decade of the music club. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1907, May, 11). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1908, February, 10). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1908, February, 21). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1909, January, 17). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1909, March, 6). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1909, May, 24). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1910, March, 7). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1910, November, 2). Local chronicle. Falcon party. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1912, April, 8). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1912, January, 23). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1912, September, 1). Theater. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1912, September, 8). «Educational Leisure». [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, December, 29). Latest news. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, February, 15). Local chronicle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, February, 21). Local chronicle. In the literary and musical circle. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, February, 4). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, March, 22). [Ads]. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1914, October, 7). [Ads]. [In Russian].

- Juzhnyj kraj*. (1915, March, 27). Local chronicle. Concert in favor of the wounded. [In Russian].
- Juzhnyj kraj*. (1916, September, 12). [Ads]. [In Russian].
- Khotkevych, H. (2012). *Musical instruments of the Ukrainian people*. (2-nd ed.). Vydavets Savchuk O. O. [In Ukrainian].
- Kolessa, F. (1970). *Musicological works*. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Kostohryz, S. (2017). *Vykonavstvo na balalaiti Kharkivshchyny yak skladova ukrainskoho muzychnoho mystetstva* [Author's ref. dis. ... cand. of Art History 17.00.03. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts. Kharkiv]. [In Ukrainian]
- Loshkov, Yu. I. (2000). *Creativity of V. A. Komarenko and folk instrumental performance in Slobidska Ukraine (the first half of the XX century)* [The dissertation of the candidate of art history: 17.00.01. Kharkiv State Academy of Culture. Kharkiv]. [In Ukrainian].
- Lysenko, M. (1955). *Folk musical instruments in Ukraine*. Mystetstvo. [In Ukrainian].
- N. D. (1862, January, 19). Tyrolean concert. *Har'kovskie gubernskie vedomosti. Pribavlenija*. [In Russian].
- P. M-ich. (1858, March, 22). For five minutes. *Har'kovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja*. [In Russian].
- Pashkov, V. (1881, October, 17). Kharkov in the late 30s and 40s. (Continuation). *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- Revutskyi, D. (1919). *Ukrainian thoughts and songs are historical*. Chas. [In Ukrainian].
- Shchepakina, V. M. (2017). *Musical culture of the East and South of Ukraine of the second half of the XIX — the beginning of the XX centuries: European dimensions: monograph*. FOP Panov A. M. [In Ukrainian].
- Sidletska, T. I. (2009). *Cultural and historical evolution of the Ukrainian orchestra of folk instruments: monograph*. VNTU. [In Ukrainian].
- Tsytsyriev, V. (2006). *Orchestra of folk instruments as a phenomenon of Ukrainian culture: a textbook*. Kharkiv State Academy of Culture. [In Ukrainian].
- Unkovskij, V. (1911, May, 26). Zigzags. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- V. I-v. (1901, March, 15). Theater and music. amateur performance. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].
- V. P. K-ov. (1896, August, 15). Kharkiv. 50 years ago. *Juzhnyj kraj*. [In Russian].

Надійшла до редколегії 16.12.2021